

ADAM LITYŃSKI (Katowice)

Sejmiki w dawnej Rzeczypospolitej. Problemy badawcze

I. Ponad sto lat upłynęło od ukazania się pierwszego dzieła Adolfa Pawińskiego o sejmikach kujawskich¹ i nieco ponad dziesięć lat upływa od ukazania się książki Stanisława Płazy o sejmikach wielkopolskich². W międzyczasie historyk prawa publicznie wypowiedział pogląd, że „zagadnienie funkcjonowania sejmików w ciągu XVII i I połowy XVIII stulecia stanowi kluczowy problem badawczy”³. Opus Pawińskiego to nadal najobszerniejsza, najpełniejsza merytorycznie i najbardziej kompleksowa, chronologicznie najszersza praca o sejmikach polskich doby nowożytnej. Wraz z nieco późniejszą książką tego uczonego *Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1374–1505* (Warszawa 1895) stanowią razem najpełniejszą chronologicznie i rzeczowo oraz najobszerniejszą monografię sejmików. Pionierskie dzieło Pawińskiego, początkujące rozwój tak kluczowych badań nad węzłowym zagadnieniem ustrojowym dawnej Rzeczypospolitej, nadal pozostaje na pierwszym miejscu prac najważniejszych. Ukazujące się niemal sto lat po książce Pawińskiego dzieło Stanisława Płazy o sejmikach wielkopolskich (uzupełnione analogicznym o sejmikach sieradzkich), chociaż chronologicznie i merytorycznie skromniejsze, nowatorstwem podejścia, wszechstronnością, wielością nowych, zapładniających koncepcji i myśli ogólnych, szerokością horyzontów i syntezującym spojrzeniem wydaje się stanowić nowy wzorzec, nowy model monografii sejmiku.

¹ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*. Wyd. 2. Oprac. H. Olszewski. Warszawa 1978.

² S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*. Warszawa–Kraków 1984; zob. też tenże, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, część 1. Warszawa–Kraków 1987.

³ H. Olszewski, *Praktyka limitowania sejmików*. CPH 1961, z. 1, s. 33.

Między Pawińskim a Płazą, dużym kompleksowym i nowoczesnym opracowaniem jest monografia Józefa Gierowskiego *Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza* (Wrocław 1948), wnosząca sporo nowości, ale poświęcona przede wszystkim sejmikowi generalnemu i to terenu o odrębnej historii ustroju, co zmusza do ostrożności przy uogólnieniach. Mając w pamięci pracę Bogdana Sobola *Sejm i sejmiki ziemskie na Mazowszu książęcym* (Warszawa 1968), a więc pracę dotyczącą okresu wcześniejszego, można zauważyć, że ta część Mazowsza, która została włączona do Rzeczypospolitej w trzecim dziesiątku lat XVI wieku doczekała się więc w zasadzie chronologicznie pełnego opracowania, mimo że brak w ogóle monografii sejmików ziemskich Mazowsza od XVI wieku.

Obszerną, kompletną chronologicznie i merytorycznie monografią są *Sejmiki łęczyckie* (Łódź 1973) Jerzego Włodarczyka. Ambitna w zamierzeniu praca Włodarczyka wydaje się jednak zbyt nieśmiała i za bardzo opierająca się na dawniejszych ustaleniach i w konsekwencji wywołała niejednakowe echa⁴.

W ostatnim czasie Wojciech Kriegseisen przedstawił *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku* (Warszawa 1991). Ciekawa, barwna książka Autora, którego stać na szerszą syntezę, traci jednak przez niewątpliwie narzucony Kriegseisenowi popularnonaukowy charakter wydawnictwa, co nie tylko ograniczyło możliwość zaprezentowania warsztatu naukowego i udokumentowania przytaczanych faktów, lecz także wymusiło przewagę warstwy anegdotycznej nad próbą ogólniejszych spostrzeżeń. Zbigniew Naworski napisał obszernie o organizacji i funkcjonowaniu sejmiku generalnego Prus Królewskich⁵.

Poza wymienionymi opracowaniami monograficznymi o charakterze ogólniejszym wiele jest prac poświęconych szerszym lub węższym wycinkom działalności sejmików. Lista jest wystarczająco długa, aby zaniechać przypomnienia jej w całości i ograniczyć się do prac — moim zdaniem — ważniejszych.

Na początek wzmiankować wypada o Antoniego Prochaski obszernych uwagach w przedmowach do tomów XX, XXI i XXII *Aktów ziemskich i grodzkich* (Lwów 1909, 1911, 1914), uzupełnionych później pracą Stefana Sochaniewicza *Z dziejów sejmiku wiszeńskiego 1673–1732* („Kwartalnik Historyczny” 1915, z. 1–4). Józefa Siemieńskiego monografia sejmiku ziemi dobrzyńskiej⁶ nastawiona jest w znacznym stopniu na zagadnienie form organizacyjnych, zaś jej zasięg terytorialny z natury rzeczy ograniczony jest do małej, pogranicznej ziemi. Początkom sejmików poświęcone zostały prace — oprócz wzmiankowanej Pawińskiego — Franciszka Piekosińskiego, An-

⁴ Zob. A. Lityński, *Sejmiki dawnej Rzeczypospolitej (na marginesie pracy J. Włodarczyka)*. „Przegląd Historyczny” 1975, z. 2, s. 2295 i n.

⁵ Z. Naworski, *Sejmik generalny Prus Królewskich 1569–1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji*. Toruń 1992.

⁶ J. Siemieński, *Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej*. „Rozprawy AU, Wydz. Hist.-Fil.”, seria 2, t. 23 (og. zbioru t. 48). Kraków 1906.

toniego Prochaski, Henryka Chodynickiego⁷. Inne prace sprzed II wojny światowej bądź to obejmują tylko zagadnienia organizacji sejmiku (Stanisław Śreniowski, Jan Gerlach i in.)⁸, bądź są niekompletne pod względem chronologicznym (wspomniana przez Sochaniewicza, też Kazimierza Jarochońskiego, S. Pomykaja)⁹. Jeszcze inne obejmują tylko pewien wycinek działalności sejmiku, często też o ograniczonym zasięgu czasowym. Są to np. rozważania Kazimierza Hahna o pospolitym ruszeniu w świetle uchwał sejmikowych, Tadeusza Kostkiewicza o działalności sejmików na polu kultury, Kazimierza Arłamowskiego, Stanisława Piotrowskiego, Antoniego Prochaski o sprawach samorządowych, a zwłaszcza bezpieczeństwa wewnętrznego województw i ziem¹⁰.

Odrębnie należałoby wskazać nieliczne prace poświęcone sejmikom w czasach Stanisława Augusta. Na czele wysuwa się tu rozprawa Stanisława Sosina (*Reforma sejmików na Sejmie 4-letnim*)¹¹, stanowiąca wszechstronne omówienie doktryny prawa i praktyki nie tylko okresu Sejmu Wielkiego, jak mogłoby wynikać z tytułu, ale całego okresu tworzenia monarchii konstytucyjnej. Godne zaznaczenia jest, że Sosin omówił również krótki z natury rzeczy okres realizacji reform sejmikowych Sejmu Czteroletniego. Jeszcze przed I wojną światową Czesław Nanke¹² omówił szczegółowo przebieg sejmików wołyńskich w okresie Sejmu Czteroletniego. Nieliczną literaturę odnoszącą się bezpośrednio do sejmików rekompensuje dość bogaty plon badań naukowych o charakterze ogólniejszym, poruszający pośrednio również problemy sejmikowe. Dzieła — w porządku alfabetycznym — Waleriana Kalinki, Władysława Konopczyńskiego, Tadeusza Korzona, Aleksandra Kraushara, Władysława Smoleń-

⁷ F. Piekosiński, Wiece, sejmiaki, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich. „Rozprawy AU, Wydz. Hist.-Fil.”, seria 2, t. 14 (og. zbioru t. 39). Kraków 1900; A. Prochaska, *Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów*. „Rozprawy AU, Wydz.-Fil.”, t. 38 (i osobno) Kraków 1899; tenże, *Sejmik wiszeński 1503 r.* „Archiwum Tow. Nauk. we Lwowie”, dział II, t. I, z. 5. Lwów 1922; H. Chodynicki, *Sejmiaki ziem ruskich w wieku XV*, Lwów 1906;

⁸ S. Śreniowski, *Organizacja sejmiku halickiego*. Lwów 1938; *Grudziądz miejscem obrad sejmiku generalnego Prus Królewskich (1454–1772)*. „Rocznik Grudziądzki”, t. III. Grudziądz 1963.

⁹ K. Jarochoński, *Lauda połączonych województw kaliskiego i poznańskiego za panowania Augusta II*. „Ateneum”, t. 3 (og. zbioru t. 34). Warszawa 1884; S. Pomykaj, *Sejmiaki wielkopolskie w Środzie w latach 1733–1763*. Kalisz 1932.

¹⁰ K. Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku*. „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, t. 6, z. 4. Lwów 1928; T. Kostkiewicz, *Działalność kulturalna sejmiku ruskiego*. „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, t. 13, z. 2. Lwów 1939; K. Arłamowski, *Zapatriwania i dążenia gospodarcze szlachty czerwono-ruskiej w XVII wieku*. Lwów 1927; S. Piotrowski, *Uchwały podatkowe sejmiku generalnego wiszeńskiego 1572–1772*. Lwów 1932; A. Prochaska, *Z dziejów samorządu ziemi chełmskiej*. „Przegląd Historyczny”, t. 6, 1908; zob. też tenże, *Sejmiaki wiszeńskie w czasach trzech elekcji pojagiellońskich*. „Kwartalnik Historyczny” 1903.

¹¹ S. Sosin, *Reforma sejmików na sejmie 4-letnim w: Korpus kadetów nr 2. W 10 rocznicę istnienia*. Chełmno 1930.

¹² C. Nanke, *Szlachta wołyńska wobec Konstytucji trzeciego maja*. „Archiwum Naukowe”, dział 1, t. 3, z. 4. [Lwów] 1907.

skiego¹³, to tylko najważniejsze, a warto wzmiankować o zainteresowaniu historyków rosyjskich tym okresem dziejów Polski, o książkach D.S. Iłowajskiego na temat sejmów grodzieńskich, Mikołaja Karejeva zbierającego sądy literatury naukowej o przyczynach upadku Polski, Mikołaja Kostomorova o ostatnich latach I Rzeczypospolitej, Siergieja Sołowiewa [Solovev] o historii upadku Polski¹⁴; są to wszystko prace jeszcze XIX-wieczne.

Po II wojnie światowej, poza wymienionymi już poprzednio pracami (zwłaszcza J.A. Gierowskiego, a później J. Włodarczyka), w grupie rozpraw poświęconych początkom i wczesnemu okresowi parlamentaryzmu w ogóle, a m.in. początkom sejmików, obok podstawowej i o charakterze ogólnoteoretycznym rozprawy Juliusza Bardacha o genezie sejmów polskiego¹⁵, obok Konstantego Grzybowskiego *Teorii reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia* (Warszawa 1959), wymienić należy przede wszystkim o szerokim zasięgu rzeczowym i terytorialnym prace Stanisława Russockiego¹⁶, a także Stanisława Płazy i Anny Sucheni-Grabowskiej oraz Wacława Uruszczaaka, Ireny Kaniewskiej o parlamentaryzmie XVI wieku¹⁷.

W odniesieniu do późniejszego okresu dziejów sejmików schyłku XVI oraz XVII i I połowy XVIII wieku — powstały ważne prace dotyczące składu spo-

¹³ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*. Wyd. IV. Przedmowa Z. Zielińska. T. 1–2. Warszawa 1991; tenże, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*. W: tenże, *Dziela*. T. 1–2. Kraków 1891; W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*. Kraków 1918; zob. też tenże, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku (do Sejmu Czteroletniego)*. Wyd. E. Rostworowski. Warszawa 1966; T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*. T. 1–6. Kraków–Warszawa 1897; A. Kraushar, *Książę Repnin i Polska w pierwszym czterolecu panowania Stanisława Augusta (1764–1768)*. T. 1–2. Warszawa 1900; W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*. Kraków 1896; zob. też tenże, *Konfederacja targowska*. Kraków 1903.

¹⁴ D. Iłowajski, *Sejm grodzieński roku 1763. Ostatni sejm Rzeczypospolitej Polskiej*. Tłum. M. Iwanowski. Poznań 1872; N. J. Karejev, *Upadek Polski w literaturze historycznej*. [Bez tłumacza]. Kraków 1891; M. J. Kostomarov, *Poslednije gody Rечи Pospolitoj. Istoriceskaja monografija*. Petersburg 1870; S. M. Solovev, *Istoria padenija Polsi*. Moskwa 1863.

¹⁵ J. Bardach, *Początki sejmów*. W: *Historia sejmów polskiego*. T. I: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*. Red. J. Michalski. Warszawa 1984; tenże, *Sejm dawnej Rzeczypospolitej*. W: pr. zbior., *Dzieje sejmów polskiego*. Red. J. Bardach. Warszawa 1993; zob. też wcześniej tenże, *O genezie sejmów polskiego*. W: *Pamiętnik XIII powszechnego zjazdu historyków polskich*. Sekcja VII: *Historia państwa i prawa*. Warszawa 1959; zob. też tenże: *Elections of Sejm Deputies in Old Poland*. W: pr. zbior., *The Polish Parliament at the Summit of Its Development 16th–17th Centuries*. Anthologies. Editor: W. Czaplinski. Wrocław 1985.

¹⁶ W szczególności zob. S. Russocki, *Zgromadzenia przedstanowe w Europie Środkowej*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1973, z. 2; tenże, *Początki zgromadzeń stanowych w Europie Środkowej*. „Przegląd Historyczny” 1975, z. 2; tenże, *Monarchie stanowe środkowo-wschodniej Europy*. „Kwartalnik Historyczny” 1977, z. 1.

¹⁷ S. Płaza, A. Sucheni-Grabowska, *Z badań nad parlamentaryzmem XVI wieku*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1974, z. 1; I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta (1548–1572)*. Warszawa 1974; A. Sucheni-Grabowska, *Sejm w latach 1540–1586*. W: pr. zbior., *Historia sejmów...*; W. Uruszczaak, *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*. Warszawa 1980; tenże, *Sejm w latach 1506–1640*. W: pr. zbior., *Historia sejmów...*

łecznych sejmików: Włodzimierza Dworzaczka, Ludwika Łysiaka, Wacława Urbana, Wiesława Śladowskiego, Jerzego Włodarczyka¹⁸ i in. drobne prace prezentujące wyniki badań w przedmiocie stosunku określonego sejmiku do pewnej wycinkowej kwestii (społecznej, religijnej, finansowej), pojawiają się także znacznie później, w latach 80. (Zofii Trawickiej, Henryka Suchojady; Henryka Gmiterka, Edwarda Opalińskiego; Romualda Boska, Marii Talik, Adama Lityńskiego)¹⁹. O limitowaniu sejmików pisał Henryk Olszewski, zaś o stosunku sejmików do Trybunału Koronnego Witold Maisel²⁰. Ważna także dla sejmików jest H. Olszewskiego synteza sejmiku polskiego okresu 1652–1763²¹; uważać ją trzeba za tym ważniejszą, że daje ona wzorzec pracy obrazującej mechanizmy funkcjonowania systemu parlamentarnego, unikając prostego relacjonowania lawiny kazuistycznie referowanych faktów, jak też stanowi przykład pracy obszernie zajmującej się myślą polityczną i prawną, doktryną szlachecką, a nie jest to zjawisko powszechne. Zofia Zielińska dała interesujący obraz polityki uprawianej na sejmikach²².

¹⁸ W. Dworzaczek, *Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572–1655*. „Roczniki Historyczne”. Poznań 1957; L. Łysiak, *O społecznym składzie sejmików ziemskich*. W: *Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego*. Kraków 1971; W. Śladkowski, *Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572–1648*. Annales UMCS, sectio F, t. 12, 1957; W. Urban, *Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572*. „Przegląd Historyczny” 1953, z. 3; J. Włodarczyk, *Uczestnicy sejmików łęczyckich*. ZN Uł, seria I, z. 72, 1970.

¹⁹ Z. Trawicka, *Stosunek sejmiku sandomierskiego do plebejów w XVIII w.* W: *Studia z dziejów Kielecczyny XV–XX w.* Kielce 1982; H. Suchojad, *Sejmiki mało- i wielkopolskie wobec poddanych w drugiej połowie XVII wieku (1669–1699)*. „Studia Kiel.” 1988 [wyd. 1990], nr 3; H. Gmiterek, *Problemy różnorodności na forum sejmiku lubelskiego do połowy XVII w.* W: pr. zbior. *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*. Red. K. Matwijowski, Z. Wójcik. Wrocław 1988; E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587–1648*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 34, 1989; R. Bosek, *Stanowisko sejmiku proszowickiego w sprawach skarbowych w latach 1572–1648*. Acta Univ. Wratisl. t. 504, Historia t. 34, 1981; M. Talik, *Stanowisko sejmików mało- i wielkopolskich wobec spraw podatkowych w pierwszej i na początku drugiej połowy XVII w.* Acta Univ. Wratisl. t. 504, Historia t. 34, 1981; A. Lityński, *Małopolskie sądy skarbowe do roku 1717*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1972, z. 2; tenże, *Deputacje skarbowe województwa płockiego (1609–1652)*. „Kwartalnik Historyczny” 1984, z. 4; tenże, *Sejmikowe sądy skarbowe województwa płockiego do 1717 roku*. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego, „Studia Iuridica Silesiana”, t. 11; tenże, *Problem szlacheckiego prawa zgrupowań ziemskich w Polsce w XVII i XVIII wieku*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1974, z. 1; tenże, *Samorząd szlachecki w Polsce XVII–XVIII wieku*. „Kwartalnik Historyczny” 1998, z. 4. Bardzo dobry przegląd literatury dla tego okresu dał A. Filipczak-Kocur, J. Seredyka, *Stan badań nad dziejami parlamentaryzmu polskiego w latach 1573–1647 i postulaty*. W: pr. zbior., *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii*. Red. J. Bardach przy współudziale W. Sudnik. Warszawa 1995.

²⁰ H. Olszewski, *Praktyka limitowana ... W. Maisel, Trybunał Koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucji sejmowych*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1982, z. 2.

²¹ H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii (1652–1763)*. Prawo — praktyka — teoria — programy. Poznań 1966.

²² Z. Zielińska *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przegląd Historyczny” t. 62, 1971.

Wycinkowo o sejmikach przedsejmowych i relacyjnych traktują też monografie poświęcone sejmom pochodzące z ośrodków wrocławskiego i opolskiego, kontynuujących badania zainicjowane niegdyś przez Władysława Czaplińskiego; są to zwłaszcza prace szczególnie aktywnego ośrodka opolskiego, któremu przewodzi Jan Seredyka. Obok prac samego J. Seredyki, w grupie tej wymienić należałoby rozprawy Anny Filipczak-Kocur, Krystyna Matwijowskiego, Stefanii Ochmann, Janusza Bylińskiego, Jana Rzońcy, Włodzimierza Kaczorowskiego i in.²³ O istocie sejmiku i problemach klasyfikacji pisał Adam Lityński²⁴. O pracach poświęconych sejmikom litewskim ostatnio pisał znawca zagadnienia — Andrzej B. Zakrzewski²⁵, co wprawdzie zwalnia od referowania kwestii, ale nie zwalnia od wyrażenia pesymistycznego poglądu na stan badań.

Powstało wreszcie szereg prac o charakterze monografii problemowych, częściowych: Adam Lityński, a następnie Wojciech Kriegseisen pisali o samorządzie szlacheckim w Małopolsce przed 1717 rokiem²⁶; Kazimierz Przyboś o sejmiku województwa krakowskiego w czasach saskich²⁷; Zofia Trawicka o sejmiku sandomierskim w latach 1572–1696²⁸; Anna Filipczak-Kocur o sejmiku sieradzkim za Wazów²⁹, zaś Jerzy Dygdała opublikował rozprawy o sejmiku Prus Królewskich³⁰. Te ostatnie uzupełnione były wspomnianą monografią oraz innymi pracami Zbigniewa Naworskiego, jak też Stanisława Achremczyka³¹. Zwłaszcza monografie K. Przybosia, Z. Trawickiej, A. Filipczak-Kocur, Z. Naworskiego w zamierzeniach zakrojone zostały — jak się wydaje — kompleksowo, ale przecież nie udało się autorom uniknąć przytłoczenia lawiną materiału źródłowego.

Podobnie jak dla okresu międzywojennego, wyodrębniam powojenną literaturę odnoszącą się do czasów stanisławowskich. Szczególnie ważną jest ob-

²³ Jak poprzednio wspomniano (zob. przypis 19), bardzo dobry przegląd literatury znaleźć można u A. Filipczak-Kocur i J. Seredyki, op.cit., jak też w innych pracach publikowanych w cytowanej zbiorówce *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii...*

²⁴ A. Lityński, *Z problematyki klasyfikacji sejmików ziemskich*. Prace prawnicze, t. 1. Katowice 1969 i zob. tenże, *Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606–1717)*. Katowice 1974.

²⁵ A. B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego (połowa XVI — koniec XVIII w.)*. W: *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii...*; zob. też W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej ...*, s. 283.

²⁶ W. Kriegseisen, *Samorząd szlachecki w Małopolsce w latach 1669–1717*. Warszawa 1989; A. Lityński, *Szlachecki samorząd gospodarczy ...*

²⁷ K. Przyboś, *Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich (1697–1763)*. Kraków 1981.

²⁸ Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*. Kielce 1985.

²⁹ A. Filipczak-Kocur, *Sejmik sieradzki za Wazów (1587–1668)*. Opole 1989.

³⁰ J. Dygdała, *Próba reformy sejmiku generalnego Prus Królewskich w 1734 r.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1985, z. 2; tenże, *Sejmiki powiatowe województwa pomorskiego w czasach saskich i stanisławowskich (1696–1882)*. „Zapiski Historyczne”, t. 52, 1987, z. 4.

³¹ S. Achremczyk, *Organizacja i funkcjonowanie sejmiku generalnego Prus Królewskich w XVIII wieku*. Acta Univ. N. Copernici, Nauki Hum.-Społ. z. 128, Historia z. 18, 1982.

szerne, trzyczęściowe studium Jerzego Michalskiego poświęcone sejmikom poselskim z 1788 roku³², gruntownie omawiające sytuację polityczną, zabiegi stronnictw, przebieg sejmików i wyniki wyborów oraz programy polityczne odzwierciedlone w instrukcjach poselskich. Ryszard Łaszewski w trzech wiążących się ze sobą tematycznie rozprawach³³ zajął się głównie aspektami prawnymi dokonanej w latach 1764–1793 reorganizacji sejmików poselskich, a mianowicie czynnym i biernym prawem wyborczym do sejmu, instrukcjami poselskimi oraz organizacją i funkcjonowaniem sejmików przedsejmowych. Polemizował z nim Adam Lityński pisząc o statucie posła po Konstytucji 3 maja³⁴. Jacek Sobczak opublikował serię prac, po większej części drobnych, na temat reformy sejmików na Sejmie Czteroletnim i mechanizmów ich funkcjonowania w praktyce niektórych ziem³⁵. Zofia Zielińska opublikowała rozprawę na temat sejmików lutowych 1790 roku³⁶. Adam Lityński napisał książkę o reformach sejmików w latach 1764–1793³⁷. Wreszcie na koniec — ze względu na chronologię ukazywania się — należy wymienić obszerne (35,5 ark.) dzieło Wojciecha Szczygieskiego *Referendum trzeciomajowe*³⁸ o sejmikach lutowych 1792 roku. Należy wielce żałować, że ta duża monografia, zawierająca imponująco wiele materiału źródłowego i dająca okazję do wielu przemyśleń, drukowana była aż 10 lat. Trafiają się jeszcze nieliczne prace drobne, szczegółowe, np. Jana Siedleckiego, Andrzeja Stroynowskiego, Marii Wisińskiej³⁹, jak też dotyczące częściowo okresu wcześniejszego oraz okresu stanisławowskiego (J.A. Gierowski, J. Dygdała, W. Kriegseisen, Z. Naworski i in.).

³² J. Michalski, *Sejmiki poselskie 1788 roku*. „Przegląd Historyczny” 1960, z. 1–3.

³³ R. Łaszewski, *Czynne i biernie prawo wyborcze do sejmu w latach 1764–1793*. Acta Univ. N. Copernici, nauki hum.-społ., z. 52, prawo z. 11. Toruń 1972; tenże, *Instrukcje poselskie w drugiej połowie XVIII wieku*. Acta Univ. N. Copernici, z. 56, prawo z. 12, Toruń 1973; tenże, *Sejmiki przedsejmowe w Polsce stanisławowskiej. Problemy organizacji i porządku obrad*. Acta Univ. N. Copernici, nauki hum.-społ., z. 83, prawo z. 15, Toruń 1977.

³⁴ A. Lityński, *Status posła po Konstytucji 3 maja*. W: pr. zbior., *Pierwsza w Europie. 200 rocznica Konstytucji 3 maja*. Red. H. Kocój. Katowice 1988.

³⁵ J. Sobczak, *Reforma sejmików na Sejmie Czteroletnim i jej realizacja w Wielkopolsce*. „Roczniki Historyczne” 1980; tenże, *Sejmiki województwa podlaskiego po reformie w r. 1791*. „Studia Historyczne” 1986, z. 4; tenże, *Działalność sejmików województwa sieradzkiego po reformie w 1791 r.* „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1983–1984, t. 13, z. 2; tenże, *Powiat koniński na zreformowanym sejmiku kaliskim 14 lutego 1792 roku*. „Rocznik Koniński” 1978, tenże, *Laudum sejmiku powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej 14–18 II 1792*. „Rocznik Leszczyński” 1985; i inne.

³⁶ Z. Zielińska, *Sejmiki 8 lutego 1790 — pierwsze referendum na temat dokonań sejmu*. „Wiek Oświecenia”, t. 9, Warszawa 1993.

³⁷ A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764–1793. Dzieje reformy*. Katowice 1988.

³⁸ W. Szczygieski, *Referendum trzeciomajowe. Sejmiki lutowe 1792 roku*. Łódź 1994.

³⁹ J. Siedlecki, *Sejmiki szlachty ziemi bielskiej w Brańsku w XVI–XVIII w.* „Przegląd Historyczny” 1989, z. 2; A. Stroynowski, *Reprezentanci Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie uchwalania Konstytucji 3 Maja*. W: pr. zbior., *3 Maja w tradycji i kulturze polskiej*. Łódź 1991, t. 2; M. Wisińska, *Sejmik deputacki 1788 roku w Łęczycy*. „Rocznik Łódzki” 1980.

Jak zwykle, ważne są syntezy oraz dzieła i prace pośrednio dotyczące sejmików, a to zwłaszcza Emanuela Rostworowskiego, Jerzego Michalskiego i pod jego redakcją wydany tom I *Historii sejmku polskiego*, czy interesujące spojrzenie z zewnątrz Claude'a Backvisa⁴⁰. Godne odnotowania są również prace polskich autorów publikowane w językach obcych (zwłaszcza J. Bardacha, J. Michalskiego, S. Russockiego, J. Seredyki, ale także innych). Wprawdzie na ogół zawierają one ustalenia publikowane już w języku polskim, to jednak chociażby syntezująca forma wypowiedzi stanowi o elementach nowości w spojrzeniu.

Ten błyskawiczny przegląd oczywiście daleki jest od wyczerpania zagadnienia; wymienione zostały tylko prace najważniejsze. Wiele dalszych szczegółów przynosi praca zbiorowa *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii* (Warszawa 1995). Można chyba sprawę podsumować następująco: literatura dotycząca sejmików jest liczna, ale kompleksowych monografii jest niewiele. Liczniejsze są prace dotyczące pewnej sfery działalności sejmiku, zwłaszcza na polu gospodarczo-skarbowym oraz wojskowym, a także powiązań sejmiku z sejmem. Poza szczegółowym artykułem Witolda Maisla, brakuje prac analizujących stosunek sejmiku do wymiaru sprawiedliwości i prawa sądowego. Brak opracowań dotyczących problemu zaniku sejmików generalnych. Stosunkowo sporo jest rozpraw odnoszących się do sfery organizacji sejmiku, w tym do składu osobowego zgromadzeń.

Z optymizmem należy odnotować wzrost zainteresowania problematyką sejmikową w ostatnich kilkunastu latach, czego zewnętrznym wyrazem jest pojawienie się w latach 80. i nawet już 90. szeregu ważnych monografii.

Baza źródłowa stojąca do dyspozycji badaczy sejmików nie będzie przedmiotem niniejszych uwag. Można jednak wyrazić pogląd, że zasoby archiwalne i inne zbiory dokumentów są bogate, z pewnym — jak się wydaje — uprzywilejowaniem Krakowa, i pozwalają na wykonanie bardzo wielu ważnych prac.

II. Badając sejmiki można badać rozmaite aspekty tej instytucji prawa publicznego. Wydaje się, w świetle dotychczasowych badań, że głównie wyodrębniano trzy takie płaszczyzny, a mianowicie:

1. formę organizacyjną,
2. sposób funkcjonowania,
3. zakres rzeczowy działania, tj. kompetencje, podejmowane decyzje, wyrażane poglądy, co umownie można nazywać treścią działania sejmiku.

Odrębną sprawą jest kwestia genezy sejmiku i wczesnych form jego rozwoju. Monografie sejmików na ogół zajmują się instytucjami już ukształtowanymi, pomijając sprawy genezy. Zważywszy, że akta sejmikowe pojawia-

⁴⁰ C. Backvia, *Wymóg jednomyślności a „wola ogółu”*. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1975, z. 2.

ją się od lat 70. XVI w., monografie w większości nie sięgają przed tę datę. Regułą jest, że problemy sejmików schyłku średniowiecza i początku czasów nowożytnych stanowią przedmiot odrębnych, wyspecjalizowanych badań. Wyjątkowo inaczej postąpił Włodarczyk w swojej monografii sejmiku łęczyckiego.

Dotychczasowe monografie szły w kierunku omawiania wskazanych trzech płaszczyzn, trzech grup zagadnień, które zresztą — na pozór — wydają się wyczerpywać problematykę sejmiku danej ziemi czy województwa. Sposób akcentowania wymienionych trzech płaszczyzn był jednak wyraźnie różny. Wydaje się, że można tu wyodrębnić pewne modele konstruowania monografii sejmikowych.

Model pierwszy zaprezentował nestor badań nad sejmikami — A. Pawiński. Dał on wyjątkowo bogatą panoramę dziejów sejmiku, zwracając szczególną uwagę na problemy funkcji spełnianych przez sejmik, na zakres jego działania, czyli to co umownie nazywamy treścią obrad. Akcentowanie przez Pawińskiego treści nie spychało jednak na margines problemów organizacji sejmiku. Pawiński wyznaczył horyzonty, poza które na ogół nie wyszliśmy do czasu ukazania się książki Stanisława Płazy.

W dwudziestolecie II Rzeczypospolitej pojawiły się monografie bardzo wyraźnie skupiające swoją uwagę na formie sejmiku, na zagadnieniach jego organizacji i ewentualnie także na sposobie jego działania. Takie były prace Siemieńskiego, Sochaniewicza, Śreniowskiego; autorzy z założenia zajmowali się sprawami formy sejmiku pozostawiając na boku problemy treści. Uwidocznione to było nawet w tytułach rozpraw.

Po II wojnie światowej mamy początkowo próby połączenia obu stanowisk i obu sposobów podejścia do problemów sejmikowych; w moim przekonaniu są to próby w zasadzie udane. Tak postąpił J. Gierowski, tak później postąpił J. Włodarczyk. U tego ostatniego pojawił się także element nowy, pozostający dotychczas w cieniu u autorów monografii, stanowisko sejmikujących (sejmiku jako całości) wobec rozmaitych przejawów życia społecznego i państwowego w Polsce.

Inne monografie, z lat 70. i 80., dość silnie akcentowały sprawy treści obrad, która — często podawana (wręcz streszczana) w sposób kazuistyczny — niekiedy ciążyła nad całością i przytłaczała obserwacje ograniczając ich perspektywę. Jest to z reguły perspektywa „oddolna”; patrzenie oczami sejmikującego.

Wspomniano już, że nowego modelu monografii sejmiku dopatrzyć się można w książce (a właściwie w dwóch książkach, chociaż ta o sejmiku średzkim miała charakter pionierski) Stanisława Płazy. Autor programowo zajął się tylko formą organizacyjną oraz sposobem funkcjonowania sejmików; treść obrad nie weszła w zasadzie w sferę zainteresowań S. Płazy, chyba że dotyczyła spraw organizacji i funkcjonowania sejmików. Autor skoncentrował uwagę na relacjach sejmik — sejm, co wynikało przede wszystkim z długofalowych zamierzeń badawczych. Książka zaskoczyła swoją konstrukcją, niezwykle oryginalną: składa się ona z części ogólnej, dotyczącej wszystkich sej-

mików Rzeczypospolitej w badanym zakresie rzeczowym i chronologicznym, oraz z części jak gdyby szczegółowej — średzkiej. Ta druga również ma swoją część ogólniejszą (*Zagadnienia wspólne sejmików średzkich*). Dopiero później następuje analiza zgromadzeń szlacheckich województw wielkopolskich. Wyповідаłem się niegdyś publicznie, że wyodrębnienie „zagadnień ogólnych”, opracowanych na podstawie źródeł ogólnopolskich oraz literatury przedmiotu, uważam za pomysł znakomity. Pod skromną nazwą „zagadnień ogólnych” umiał bowiem Stanisław Płaza stworzyć syntezę naszej wiedzy o sejmikach w zakresie i przedziale czasowym badanym przez siebie.

Zawarta w części ogólnej dzieła S. Płazy synteza cząstkowa dziejów sejmików znakomicie lokuje sejmik w systemie ustrojowym, a zwłaszcza parlamentarnym dawnej Rzeczypospolitej. Autor ukazał sejmik jako część skomplikowanego organizmu państwowego. Wydaje się to sprawą niezwykle ważną, może najistotniejszą. Stanisław Płaza dał odpowiedź na pytanie, postawione zresztą przeze mnie przed kilkunastu laty, na ile monografia sejmiku ma ograniczać się do przedstawienia problemów jednego sejmiku, na ile ma zaś wyjść poza tak ściśle rozumiane ujęcie i ukazać sejmik w całokształcie instytucji ustrojowych dawnej Rzeczypospolitej. Wreszcie Autor pokazał co najważniejsze — jak to nowatorsko wykonać.

Nie znaczy to, by podążanie śladami S. Płazy było łatwe, a nawet zawsze i we wszystkich szczegółach celowe. Jest to bowiem sprawa pewnej wizji, sposobu widzenia i rozumienia organizmu państwowego, którego jednym — ale tylko jednym — z ważnych elementów były sejmiki ziemskie. W każdym razie widać, jak bardzo potrzebne tu jest spojrzenie z oddali, z lotu ptaka, spojrzenie ogarniające jednocześnie całość owego organizmu.

Nie jest tak, by przed Stanisławem Płazą nikt nie podejmował kwestii wmontowania sejmiku w całość mechanizmu państwowego. Czynili to m.in. autorzy monografii sejmowych, bo też w zakresie relacji sejm — sejmik problem przedstawia się najbardziej klarownie. Monografie poszczególnych sejmów od dawna prezentowały stosunek sejmików do danego sejmiku, stanowisko posłów poszczególnych ziem, efekty ich działalności w sejmie i odgłosy na sejmikach relacyjnych. Niestety, zwykle przeważała w takich przypadkach kazuistyczna faktografia. Przyjdzie zgodzić się z Henrykiem Olszewskim, gdy ten twierdzi, że podstawowym celem badań powinno być pokazanie sejmiku w życiu państwa.

Chciałbym tu powtórzyć pewną uwagę wypowiedzianą przeze mnie kilkanaście lat temu. Otóż wymienione uprzednio trzy elementy najczęściej badane w odniesieniu do sejmików (forma organizacyjna, sposób działania, treść) stanowią czynniki niejako tkwiące w samym sejmiku, wychodzące z sejmiku; umownie nazwę je elementami wewnętrznymi. Opracowując sejmik warto byłoby także zwrócić większą uwagę na stosunek innych instytucji do sejmiku, czyli na sprawy dotyczące sejmiku, ale nie wypływające od niego, natomiast przychodzące z zewnątrz; będę je umownie nazywał elementami zewnętrznymi.

U Stanisława Płazy wyodrębnienie części ogólnej, czyli napisanie cząstkowej syntezy sejmików, i połączenie jej z częścią szczegółową (średzką) dało ten dodatkowy a ważny merytoryczny efekt, że ułatwiło spojrzenie na sejmik z dwóch stron. Przypatrując się sejmikowi od wewnątrz, Autor pokazuje nam działanie „koła” szlacheckiego od strony województw, uczestników zgromadzeń i ich punkt widzenia. Patrząc od zewnątrz, od strony całego organizmu państwowego a systemu parlamentarnego w szczególności, łatwo — przy zaletach wywodów Stanisława Płazy — zauważyć jak sejmik jest wtopiony w skomplikowany system organów państwowych i zawiłości ich funkcjonowania we wzajemnym powiązaniu.

Problem umiejscowienia sejmiku niejako wewnątrz całego, dużego organizmu państwowego to nie tylko pokazanie relacji z sejmem, królem, ministrami, jak też instytucjami wymiaru sprawiedliwości. To także stosunki między sejmikiem a lokalnymi organami administracji państwowej, to rola sejmiku jako organu samorządowego samorzutnie wykonującego funkcje należące do administracji państwowej, co nieco przypomina nowoczesną konstrukcję poruczonej sfery administracji państwowej.

Rola sejmiku w ówczesnym wymiarze sprawiedliwości to nie tylko elekcje kandydatów na urzędy sądowe, elekcje deputatów, sądy kapturowe, a w zależności od zakresu chronologicznego pracy — ewentualnie także sądy odbywane na sejmikach, co było charakterystyczne dla średniowiecza. To nie tylko wywody szlacheństwa na sejmikach, stanowiące podstawę dalszego postępowania sądowego w tej mierze. To także lokalne sądownictwo skarbowe, dopiero od pewnego czasu w ogóle zauważane, a umieszczane niekiedy w dziale skarbowości, zamiast wymiaru sprawiedliwości. W monografiach sejmików brakuje poglądów sejmikujących na wymiar sprawiedliwości, ową „trzecią nogę” organizmu państwowego, a wydaje się, że w aktach sejmikowych można znaleźć sporo materiału do tematu „stosunek sejmiku do wymiaru sprawiedliwości”.

Podobnie tylko wyjątkowo trafiają się w opracowaniach wzmianki na temat poglądów sejmikujących na stan prawa sądowego, stosunek do projektów zmian itp. Poza artykułikiem Witolda Maisla oraz książkami Jerzego Michalskiego i Ewy Borkowskiej-Bagieńskiej, na inne zresztą tematy, prac takich nie ma w ogóle, a przecież *trzy władze rząd narodu polskiego składać powinny*, jak to głosiła Konstytucja majowa. Problematyka relacji sejmików z wymiarem sprawiedliwości oraz prawem sądowym, a także poglądów sejmikujących na wymienione kwestie, chociaż z natury rzeczy będzie pozostawała w tyle za związkami z instytucjami władzy ustawodawczej i wykonawczej, powinna być eksponowana mocniej aniżeli to się dzieje obecnie. Stan obecny wydaje się po części przynajmniej wynikać z faktu, iż większość prac o sejmikach wychodzi spod pióra nie-prawników. Jednak historycy prawa nie ogłaszają nawet prac drobnych, wycinkowych, na ten temat.

Badając zagadnienie przedmiotu sejmikowych uchwał oraz poglądów sejmikujących w odniesieniu do wymiaru sprawiedliwości oraz prawa sądowego,

należałoby również pamiętać o sytuacji odwrotnej, tzn. o tym co prawo sądowe stanowiło w przedmiocie sejmików. Były to głównie lub nawet wyłącznie normy prawa karnego materialnego i procesowego, chroniącego sejmiki jako instytucję państwową przed zamachami, awanturami i nieporządkiem. O tych awanturach chętnie się pisze; a może te obrazy należałoby skonfrontować ze stanem prawa oraz praktyką wymiaru sprawiedliwości? W dotychczasowej literaturze miała już miejsce próba sumarycznego omówienia najważniejszych przepisów prawa w tym zakresie⁴², może więc można by tylko przybliżyć kwestię w danej ziemi (województwie).

W tym samym miejscu warto by omówić nieliczne wprowadzie, ale jednak trafiające się normy prawa sądowego, najczęściej procesowego, stanowionego przez sejmiki. Z obserwacji wynika, że były to szczegółowe postanowienia dotyczące głównie zaost్రzania odpowiedzialności karnej oraz skracania i upraszczania procedury w sprawach za czyny stanowiące szczególną dolegliwość w danej ziemi, rygoryzowanie odpowiedzialności nieuczciwych funkcjonariuszy sejmikowych, zaost్రzanie odpowiedzialności w sprawach zbiegłych podanych, przyspieszanie procesu w tych sprawach itp.

Ustalenie powyższego, zebranie i syntetyczne przedstawienie planu decyzji sejmikowych nie będzie przedstawiało trudności. Natomiast wyłania się tu inny problem, trudny do rozstrzygnięcia, a mianowicie stosunku między sejmikowymi normami z zakresu prawa sądowego a odpowiednimi normami ogólnopolskimi. Warto zauważyć, że w niektórych szczegółowych kwestiach wymagałoby to dopiero ustalenia treści norm ogólnopolskich. Nie będzie to więc sprawa łatwa; tym bardziej niełatwa, że bardzo niewiele mamy badań praktyki sądowej i nie wiemy jak prawo stosowano w sądach. Zdajemy sobie jednak sprawę, iż stosowano je dość swobodnie, nie przejmując się jego literą, sądząc niejednokrotnie arbitralnie. Powstaną tu problemy, będące refleksem zjawisk, szerszej natury, a to stosunku między normami lokalnymi a ogólnopolskimi i to bynajmniej nie tylko w zakresie prawa sądowego.

Wskazywałem już kiedyś⁴³, że w przedmiocie stosunku norm prawnych trzeba udzielić odpowiedzi na kilka pytań natury ogólnej:

1. czy lokalne prawo **stanowione** (lauda sejmikowe) mogło uchylać prawo stanowione ogólnopolskie?
2. czy lokalne prawo **stanowione** mogło derogować ogólnopolskie prawo zwyczajowe?
3. czy lokalne prawo **zwyczajowe** mogło uchylać normy prawa stanowionego ogólnopolskiego?
4. czy lokalne prawo **zwyczajowe** mogło derogować prawo zwyczajowe ogólnopolskie?

⁴² A. Lityński, *Ochrona sejmików w polskim ustawodawstwie karnym XVI–XVIII w.* Acta Univ. Wr. t. 307, „Przegląd Prawa i Administracji” t. 7, 1976.

⁴³ A. Lityński, *O modelu monografii sejmiku.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1985, z. 1, s. 146.

Są to pytania zasadniczej zupełnie natury, odpowiadające m.in. na stopień centralizacji lub decentralizacji państwa, na jednolitość lub federacyjny charakter jego struktury, na zasięg demokracji szlacheckiej, na samorządność względnie autonomiczność województw i ziem, wreszcie na kwestię suwerenności wewnętrznej w jej aspekcie prawnym.

Powtórzyć tu przychodzi banalną przecież uwagę, że badanie sejmiku to badanie instytucji prawa publicznego, to badanie zjawisk prawnych. Od tego uciec się nie da i zajęcie stanowiska przynajmniej we wskazanych kwestiach wydaje się być obowiązkiem każdego ambitniejszego autora, jeśli praca nie ma pozostać tylko prostym opisem wydarzeń. Czyhają tu na badaczy niebezpieczeństwa: sejmik, jego formy organizacyjne i sposób funkcjonowania oraz stosunek prawny do innych instytucji państwowych określone były przez prawo, ale tylko po części przez prawo stanowione; w znacznym zakresie było to prawo zwyczajowe. Prawo zwyczajowe z praktyki i zwyczaju się rodzi, ale narodzić się nie musi. Istnieje więc niebezpieczeństwo przyjęcia praktyki za prawo. Kłopoty są tym większe, że wszyscy znamy rzeczywistość owych czasów: orientujemy się, jakie były różnice między prawem stanowionym a praktyką, znamy zjawisko popadania prawa — także stanowionego — w *desuetudo*, utraty mocy *propter non usum*, a zyskiwania mocy *ex usu et observantia*.

III. Forma organizacyjna sejmiku, sposób jego funkcjonowania, treść obrad to nie ulegające wątpliwości przedmioty badań i wiemy już na ten temat dużo. Badano już praktykę społeczną, ale jednak badania socjologiczne wymagają intensyfikacji, jak trafnie zwrócił na to uwagę Wacław Uruszczak.

Podobnie celowe wydaje się rozszerzenie zakresu badań na sferę kultury politycznej sejmiku oraz kultury politycznej, w jakiej sejmik tkwił. Nader wycinkowo ta obszerna kwestia była podejmowana, po części zaś wynika ona pośrednio z rezultatów badań; w szerszym aspekcie nie stała się jednak przedmiotem obserwacji piszących o sejmikach. Brakuje rozpraw na temat sejmików w oczach ówczesnych, sejmików w szlacheckiej doktrynie, szlacheckiej doktryny na szlacheckich sejmikach. A przecież liberalizm i demokracja Rzeczypospolitej realizowały się w znacznym stopniu poprzez zgromadzenia szlacheckie. Z co najmniej trzech podstawowych źreń szlacheckiej złotej wolności (*aequalitas*, wolna elekcja oraz *libera vox* z biegiem czasu łączona z *ius vetandi*) dwie miały się urzeczywistniać głównie na sejmikach.

Szlachecka *aequalitas* miała się przecież spełniać głównie na sejmiku, gdzie rzekomo na równi stawali obok siebie senatorowie i chudopachołkowie. Głos wolny, prawo „domawiania się” też najpowszechniej i najłatwiej wydawało się realizować na sejmikach. Zgromadzenia szlacheckie zdawały się więc być instytucją najpowszechniej urzeczywistniającą filary szlacheckiej złotej wolności, spełniającą utopię ustrojową, prawną, polityczną. Bo przecież złota wolność to wizja utopijna.

Tak pieczołowicie chroniona żrenica wolności, jak *aequalitas* szlachecka była przecież iluzją zarówno w prawie, jak i jeszcze bardziej w politycznej i społecznej rzeczywistości, w tym rzeczywistości sejmikowej: „rząd” na sejmikach trzymali ci możni, a ci niezamożni jakże często byli z sejmików w ogóle wykluczeni. Szlachecka równość była więc mitem, mitem społecznym, do którego się ustawicznie odwoływano, ale była równocześnie utopią, bo wyrażała tęsknotę za instytucją, której nie było, bo była przejawem sposobu myślenia i wyobrażeń o znakomitym ustroju szlacheckiego państwa. Równość to tylko abstrakcyjna i nierealna fasada szlacheckiej solidarności, utopijne marzenie tych najbiedniejszych. Ten mit i ta utopia oraz tkwiąca między nimi rzeczywistość — wszystko to razem obecne było na sejmikach⁴⁴. Już w *Zbiorze praw sądowych* usiłowano⁴⁵, a potem na forum Sejmu Czteroletniego zakwestionowano przynależność stanową jako wyłączną podstawę posiadania praw politycznych⁴⁶, a rozgraniczenie pojęć wolności politycznej oraz cywilnej i w konsekwencji cenzus majątkowy w ramach stanu szlacheckiego, to przełamanie tradycyjnego sposobu myślenia. Ale to także zniweczenie utopijnej wizji szlacheckiej równości. Pozostał mit.

Vox libera et ius vetandi to principale fundamentum wolności, to kolejna żrenica złotej wolności, realizowana na sejmikach. Sejmik był pojmowany jako *praw i swobód domicilium*. To wynikało z istoty szlacheckich wolności w liberalnym państwie, w którym wszystko co nie jest zabronione jest dozwolone (stanowi szlacheckiemu). To wszystko warto w pracach o sejmikach pokazać. Ale wolność słowa, wolność głosu to pojęcia nader pojemne: od zwykłego „domawiania się” ze swoimi racjami na sejmikach aż do sprzeciwu w kwestii reformy ustroju państwa.

Liberum veto jako konsekwencja głosu wolnego, *liberum veto* jako część szlacheckich wolności, prawo unicestwienia obrad sejmikowych (i sejmowych) jako szlachecka wolność: wszystko to było niczym innym, jak tylko synonimem myśli, że każda ważna decyzja wymaga zgody wszystkich obywateli-szlachty, a za tym kryło się utopijne wyobrażenie o najlepszym z ustrojów, w którym zgodę taką można uzyskać. Faktem jest, że długo i często taką zgodę uzyskiwano, ale równie długo demontowano najważniejsze instytucje ustrojowe przy pomocy głosu wolnego, którego największa moc była negatywna. To wzniosła i urzekająca sprawa: uwielbienie wolności stawiające na piedestale wolność słowa; wolność słowa urzeczywistnianą także na sejmikach. Powinno to się pokazać w monografiach sejmikowych.

⁴⁴ Problemy utopii i mitów w sejmikowej rzeczywistości szerzej poruszam w artykule *Szlachecka doktryna na sejmikach, czyli między mitem a utopią*. Przyjęto do druku do książki pamiątkowej Profesora Juliusza Bardacha.

⁴⁵ Zob. E. Borkowska-Bagieńska, op. cit., s. 103–104; por. też, *Nowożytna myśl polityczna w Polsce*. W: *Studia z dziejów polskiej myśli politycznej*. T. IV: *Od reformy państwa szlacheckiego do myśli o nowoczesnym państwie*. Toruń 1992, s. 37.

⁴⁶ Zob. A. Lityński, *Sejmiki ziemskie ...*, s. 119–120; zob. też tenże, *Problem prawa nieposesjonatów do sejmikowania w dyskusji na forum Sejmu Czteroletniego*. W: pr. zbior., *Cztery lata nadziei. 200 rocznica Sejmu Wielkiego*. Red. H. Kocój. Katowice 1988, s. 60–63.

Trzeba przyznać, że utopia była piękna: ustrój był znakomity, bo liberalny i demokratyczny, a jego zabezpieczeniami były *liberum veto* oraz *limitata potestas*. Nic dziwnego, że utopia realizowana w Polsce budziła zachwyt tych filozofów-demokratów, którzy z jakichś przyczyn zadali sobie trud powierzchownego zapoznania się z ustrojem Rzeczypospolitej, jak Tomasz Campanella, a zwłaszcza Rousseau. Utopijna koncepcja Russowskiej „woli powszechnej” miała okazję połączyć się z mitem polskiego *liberum veto*, bo też utopia genewskiego filozofa wydawała się realizować nad Wisłą i Wilią zanim jeszcze ujrzała światło dzienne *Umowa społeczna*. Tak zbiegły się: nadwiślański mit z nadsekwańską utopią obywatela genewskiego.

Sejmiki były kręgosłupem koncepcji ustrojowych, co już wówczas — w ostatniej ćwiartce XVIII stulecia — artykułowano mocno i głośno. Republikanizm w polskiej myśli politycznej stale akcentował suwerenność szlacheckiego narodu, która miała się urzeczywistniać właśnie na sejmikach. To republikanizm zrodził ideę sejmików jako źródła prawodawstwa. To republikanizm zrodził ideę sejmików, które poprzez wiążące instrukcje wyrażają utopijnie pojmowaną wolę narodu. Koncepcje te jakże bliskie były realizacji w dobie Sejmu Czteroletniego. Koncepcje te powinny znaleźć się na kartach ambitnych monografii sejmikowych.

Sejmiki w konflikcie *inter maiestatem et libertatem* to tylko inny fragment zagadnień doktrynalnych, ale dający się szczególnie dobrze pokazać na kartach monografii sejmikowych, bo przez całe stulecia przenikający polskie życie polityczne. Permanentne zagrożenie przez *absolutum dominium* na ogół było mitem. Znakomitość ustroju charakteryzującego się złotą wolnością była utopią⁴⁷.

Fenomenem polskiej rzeczywistości politycznej było połączenie utopizmu z racjonalizmem i pragmatyzmem działań oraz poszukiwanych rozwiązań. W zmaganiach między mitem, utopią a realizmem centralne miejsce przypadało sejmikom, na których realizowała się rzeczywistość polityczna. To również wydaje się wielce godne wydobyć w rozprawach o sejmikach; częściowo jest to zresztą czynione.

W republikańskiej doktrynie politycznej sejmiki zajmowały miejsce centralne. Z kolei dominowanie republikanizmu w polskiej kulturze politycznej sytuowało sejmiki bardzo wysoko w polskiej myśli politycznej. Sejmiki jako instytucja oraz sejmiki jako pewna idea polityczna, sejmiki jako część ustrojowego mitu i część ustrojowej utopii, były więc ważnym fragmentem polskiej kultury, ważnym zjawiskiem kulturowym.

IV. Podsumowania nie będzie, bo prace nad bogatą problematyką sejmikową trwają. Podsumują je przyszłe pokolenia. Można przecież wyrazić pogląd, że nasza wiedza o sejmikach ogólnie biorąc — jest już bogata, chociaż

⁴⁷ Zob. przypis 44.

niewielka. Chronologicznie biorąc najwięcej wiemy o sejmikach począwszy od ostatniej ćwiartki XVI wieku do początków drugiej połowy XVIII stulecia. O ile — z uwagi na stan źródeł — nie można oczekiwać większych sukcesów badawczych dla okresu wcześniejszego, o tyle zupełnie odmiennie przedstawia się sytuacja dla ostatniego okresu dziejów przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Pewna nierównomierność daje się zaobserwować w zakresie terytorialnym, gdzie Małopolska i obrzeże Wielkopolski jest uprzywilejowane, zaś niedoinwestowane są: Wielkopolska właściwa oraz nieco Mazowsze. Rzeczowo zaś biorąc, niedostatki obserwuje się zwłaszcza w odniesieniu do usytuowania sejmiku w doktrynie, w kulturze szlacheckiej.

Korzenie naszego myślenia o sejmikach do niedawna tkwiły w dziełach Adolfa Pawińskiego; od Pawińskiego uczyliśmy się stawiania pytań, on zakreslał nasz horyzont badawczy. Ale horyzont ten oraz katalog pytań i odpowiedzi ostatnio znacznie się rozszerzył. Zwłaszcza model monografii zaprezentowany przez Stanisława Płazę wydaje się być godny naśladowania, koniecznością jego uzupełnienia o treść obrad, co można uczynić łącząc wzór S. Płazy z wzorem J. Gierowskiego.

W sumie można wyrazić pogląd, że po osiągnięciach ostatnich kilkunastu lat, kiedy to ukazało się szereg ważnych monografii i rozpraw, powstała sytuacja pozwalająca poważnie myśleć o dokonaniu syntezy dziejów sejmików, przynajmniej do czasu stanisławowskich.

LES DIÉTINES DANS L'ÉTAT POLONAIS D'ANTAN — PROBLÈMES DE RECHERCHE

Résumé

Les diétines — rassemblements de la noblesse de tout un territoire donné — constituaient une institution de premier rang dans le système politique de la République de nobles, c'est-à-dire dans l'Etat nobilier Polono-Lithuanien des siècles XVI–XVIII. L'importance fondamentale des diétines pour les institutions politiques de la Pologne de l'époque implique leur grande valeur scientifique et évoque un très grand intérêt auprès des chercheurs. Plus de cent ans sont écoulés déjà depuis la parution de la grande oeuvre d'Adolf Pawiński, oeuvre qui garde jusqu'aujourd'hui son importance fondamentale. Parmi les travaux plus récents ce sont les livres de Stanisław Płaza qui se distinguent par leur valeur.

Les diétines se situaient bien au centre de conceptions de système politique polonaises. Le républicanisme des idées politiques polonaises accentuait fortement la souveraineté de la nation-noblesse. Cette souveraineté devait se réaliser avant tout lors des diétines qui, selon cette conception, étaient la source même de toute législation.

Un conflit permanent était caractéristique de la réalité politique polonaise: celui „inter maiestatem et libertatem”, c'est-à-dire entre les rois (soupçonnés constamment par les nobles de tendre à „absolutum dominium”, ce qui n'était en général qu'un mythe) et la „liberté dorée” de la noblesse (ce qui à son tour était une utopie, du moins partiellement). Dans toutes les controverses entre le mythe, l'utopie et le réalisme — c'est aux diétines que la place centrale était réservée.